

“HZ. İSA’NIN MEHDİ VE DECCALLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ ÜZERİNE”

EMRULLAH FATİŞ*

On Holy Jesus's to the relationship of the Mahdi and the Dajjal

Abstract: According to the Qur'an, the holy Jesus is dead, dead people can't raise from the dead before the apocalypse. When the Judgment come near, It is an image to wait for Mahdi and the Antichrist from the sky. At the same time when the Judgment come near it is also an image to killed Antichrist by Jesus. The word of Teveffi is same for everyone and it means to die is same for everyone. It is false for Jesus who was taken to heaven before dying. Enemy nations have generated enemy Antichrist and Mahdi. For this reason, the concept of Mahdi and Antichrist have turned into a chaos. In this article, We tried to prove that there is no relation between Mahdi and the antichrist with Jesus.

Key Words: The Mahdi, Mesih, the Antichrist, returning Jesus

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi [temelislam@gmail.com]

Öz: Kur'an'a göre Hz. İsa ölmüştür, ölen kişi de kıyametten önce dirilemez. Kıyamet yaklaştığında, gökten İsa beklemek, Mehdi beklemek bir boş inanç olduğu gibi, Hz. İsa'nın kıyamet yaklaştığında Deccali öldüreceği de asılsız ve boş inançtır. Herkes için normal ölüm anlamına gelen teveffi kelimesinden Hz. İsa için taraflı bir şekilde ölmekten önce göğe çıktı anlamı çıkarmak yanlıştır. Birbirine düşman devletler birbirine düşman Mehdi üretmişler, deccal üretmişlerdir. Bu yüzden mehdi ve deccal motifleri çelişkiler yumağına dönüşmüştür. Bu makalemizde, Mehdi ve Deccalin Hz. İsa ile ilgisinin olmadığını kanıtlamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mehdi, Mesih, Deccal, Nüzülü İsa

1-Giriş

İslâm saf haliyle vahiy ve onu açıklayan Hz. Peygamber'in sağlam ve sahih yaşantısını yansıtan sözlerinden ibarettir. İslâm kültürü ise Kur'an'ın yanı sıra diğer tarihsel ve geleneksel unsurların birleşmesiyle oluşan beşeri bir örüntüdür.

176
OMÜİFD

Hiz. İisâ hakkındaki İslâm kültürü ile, diğer Ehl-i Kitap'tan kaynaklanan kültürler arasında, belirgin farklar olduğu bilinen bir gerçektir. Hiz. İisâ hakkındaki bilgiler diğer yabancı kültürlerle ve uydurma hadislerle birleşerek yeniden yapılanmıştır. Kur'an'ın Hiz. İisâ hakkında vermek istediği yalın ve net mesaj, yabancı kültürler arasında erimiş ve hemen hemen belirsiz hale gelmiştir. Hiz. İisâ'nın diğer peygamberler gibi bir beşer olması ve ölmüş olmasına rağmen onunla ilgili abartılı şekilde anlatılan Mehdi ve Deccal rivayetlerin incelenmesine ihtiyaç vardır.

Bu çalışmamızın amacı, Müslümanların belleklerinin bâtil inanç ve hurafelerle doldurularak duygu ve inançlarının sömürülmesine son vermek, Kur'an'ın mesajındaki gerçekleri kavrayarak, Allah'ın açık ve seçik olarak beyan ettiklerinin hurafelerle şekillendirilmesine engel olmağa çalışmaktır.

Mâturîdî kelamcısı Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin, "Yalana ihtimali olan söz ilim olamaz. İlim yalan olması düşünölemeyen mütevatir haberler-

dir”,¹ sözlerinden hareketle ve “Oysa onların bu hususta bir bilgileri yoktur, sadece zanna uyarlar. Zan ise şüphesiz gerçeği ifade etmez.”² Ayetinden hareketle biz de ilim seviyesinde olmayan zannî haberler üzerine din bina edilemez kanaatindeyiz. Bu nedenle İslâm’ın gerçek dışı rivayetlerden ve sapmalardan temizlenmesi ve Allah’ın hoşnut ve razı olduğu İslâm dininin zanlarla, çelişkilerle dolu kültürel oluşum ve hurafelerin etkisinden bir an evvel kurtarılması yolunda, bilimsel adımların atılması gereğini duymaktayız. Bu sebeplerle böyle bilimsel bir çalışma ve araştırma yaparak değerlendirmelerde bulunmayı ciddî olarak gaye edindik.

2- Mehdi ile Deccal’in Hz. İsa İle İlişkilendirilmesi Sorunu

Kur’an’a göre Hz. İsa ölmüştür ve kıyametten önce dirilmesine berzah ayeti³ engeldir. Bu durumda Mehdi ile Deccal Hz. İsa ile nasıl ilişkilendirilebilir?

Kur’an tefsir ve tercümelemelerine girmiş olan bazı aşırı yozlaşmış yorumların temelinde siyasal arka plana sahip uydurma hadislerin büyük rolü vardır. Bu hadislerin etkisiyle Kur’an’ın orjinal kelimelerine yanlış anlamlar yüklenmiştir. Bunlardan biri de “teveffi” kelimesidir. Hz. İsa’nın normal ölümle öldüğünü anlatan “teveffi” kelimesinin ve ruhu kabul edenlere göre onun ruhunun cennetteki yüksek derecelere ulaştığını anlatan ref kelimesinin Kur’an’daki kullanım biçimlerini inceleyelim: Hz. İsa’nın ölümü ve diğer insanların ölümü Kur’an’da “teveffi” kelime-

¹ Ebul-Muîn en-Nesefî, *Tabîratu’l-Edille*, Hüseyin Atay Neşri, I/26.

² Necm, 53/28; ayrıca bkz. Yûnus,10/36.

³ Mü’minun, 23/99-100:

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ ۙ ۙ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِن وَرَائِهِم بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ

Nihayet onlardan birine ölüm gelince: “Rabbim! Beni geri gönder, belki, yapmadan bıraktığımı tamamlar, iyi işlerim der. Hayır; bu söylediği sadece kendi sözüdür. Tekrar diriltilecekleri güne kadar arkalarında geriye dönmekten onları alıkoyan bir engel (berzah) vardır”; ayrıca bkz. İbrahim, 14/44-45; Secde, 32/12; Enam, 6/27; Yasin, 36/31; Enbiya, 21/95; Nuh, 71/17-18; Zümer, 39/68; Hacc, 22/5-7; Mü’minun, 23/12-16; Şuara, 26/102.

siyle anlatılmakta olup Kur'an'da 24 yerde geçmektedir.⁴ Yine Hz. Peygamber ve arkadaşlarının ölümü, onların çocuklarının ölümü “teveffî” kelimesiyle anlatılmıştır. Hatta Hz. Peygamber duasında beni Müslüman olarak öldür derken de “teveffî” kelimesini kullanmıştır.⁵ Hz. İsa'nın ölümünden söz edilirken Kur'an'da “teveffî” kelimesi kullanıldığı gibi, Hz. Muhammed'in ölümünden ve ruhunun alınacağından söz edilirken de “teveffî” kelimesi kullanılmıştır.⁶ Bazı tefsircilerin Hz. İsa'nın ölümünü anlatan “teveffî” kelimesine canlı olarak göğe yükselme anlamı vermeleri,⁷ Kur'an'ı tahrif ederek Yabancı kültürleri özellikle Hıristiyan teolojisini Kur'an'a sokmayı amaçlamanın veya siyasal çıkar sağlamanın ötesinde bir anlam ifade etmez.

Hz. İsa'nın ölümünden sonra onun ruhunun Allah katında yüksek derecelere ulaşacağı hususu, Kur'an'da “ref” kelimesiyle anlatılmaktadır. Bu kelime Kur'an'da 29 yerde kullanılmakta ve çoğunda derece yükselmesi anlamını taşımaktadır.⁸ O nedenle Hz. İsa'nın refini de manen ve ruhen yükselme anlamı dışında yorumlamamız Kur'an'ın bütünlüğüne ters düşer.

⁴ Bakara, 2/234, 240; Âl-i İmrân, 3/55, 193; Nisâ, 4/15, 97; Mâide, 5/117; En'âm, 6/61; A'raf, 7/37,126; Enfâl, 8/50; Yunus, 10/46, 104; Yusuf, 12/101; Ra'd, 13/40; Nahl, 16/28,32, 70; Hac, 22/5; Secde, 32/11; Zümer, 39/42; Mü'min, 40/67, 77; Muhammed, 47/27.

⁵ Buhârî, c.III, s.102, Kitabu'l-Mezâlim, Bab:19; Buhari, c.III, s.231, Cihad, Bab:89; Tirmîzî, c.III, s.519, Büyü, Bab:7, hn.1214; Nesâî, c.VII, s.303, Büyü, Bab:83; İbn Mâce, c.II, s.815, Rühûn, Bab:1, hn.2438-2439; Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, c.IV, s.s317-318; Buhârî, c.7, s.10, Kitabu'l-Merdâ, Bab:19; Buhârî, c.VII, s.155, Kitabu't-Da'avat, Bab:30; Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, c.12, s.70; Tirmîzî, c.III, s.302, Kitabu'l-Cenâiz, Bab:3, hn.:971; Ebû Dâvud, c.III, s.188, Kitabu'l-Cenâiz, hn.:3108; Nesâî, c.IV, s.2, Kitabu'l-Cenâiz, Bab:1;Tirmîzî, c.III, s.344, Kitabu'l-Cenâiz, Bab:38, hn.1024; İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-Kübra*, c.III, ss.38-39.

⁶ Mü'min, 40/77; Yunus, 10/46; Ra'd, 13/40. Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, c.I, s.344, Beyrut 1983; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân*, c.II, s.109.

⁷ Konyalı Mehmet Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân*, c.II, ss.613-614.

⁸ Bakara, 2/253; Âl-i İmrân, 3/55; Nisâ,4/158; En'âm, 6/83, 165; A'raf, 7/176; Yûsuf, 12/76,100; Meryem,19/57; Nûr, 24/36; Fâtür,35/10; Gâfir, 40/15; Zuhruf, 43/32; Vâkıa, 56/3; Mücâdele, 58/11; Abese, 80/14; İnşirâh, 94/4.

Hız. İsa, Yahudiler arasındaki yaygın hurafeleri düzelterek, onlara tevhid inancını anlatmaya çalışmıştır.⁹ Fakat inkârcı Yahudiler, Hız. İsa'nın öğretilerine inanmamışlar, onu öldürmeyi plânlamışlar, hatta o devrin Romalı yöneticisini ikna ederek, Hız. İsa'nın öldürülmesi için emir çıkarttırmışlardır.¹⁰ Hız. İsa'nın öldürülme korkusuyla ömrünün geriye kalan kısmını kaçıp Yahudilerin gözlerinden gizlenerek geçirmesi, seyhata çıkarak geçirmesi de mümkündür. İbn Kuteybe'nin (v.276/889) de kaydettiği gibi Hız. İsa'nın yer yüzünde dolaşan seyyah olduğuna ilişkin meşhur rivayetler vardır.¹¹

Bu konuda Hız. İsa'nın bağluları ona çok yardım etmişler ve bu yardımlarından dolayı Kur'an onları örnek insan olarak övmektedir.¹² Bu husus Kur'an'da şöyle anlatılır:

“Ey inananlar! Allah'ın dininin yardımcıları olun. Nitekim, Meryem oğlu İsa, Havarîlere: “Allah'a giden yolda yardımcıları kimlerdir?” deyince, Havarîler: “Allah'ın dininin yardımcıları biziz” demişlerdi. İsrailoğullarının birtakımı böylece inanmış, birtakımı da inkâr etmişti; ama Biz, inananları düşmanlarına karşı destekledik de üstün geldiler.”¹³

Hız. İsa'yı ele geçiremeyen Romalı askerler, amirlerinin verdiği emri yerine getirememenin verdiği korkuyla veya yanlışlıkla olmalı¹⁴ ki, başka bir kişiyi Hız. İsa diye çarmıha germişlerdir. Hız. İsa'nın kamu işleri ile ilgili görevinin çoğu Galile'de geçtiği için Kudüs halkının çoğu onu tanımıyorlardı.¹⁵ Hız. İsa yerine yanlışlıkla başkasının öldürülmesinin onun iyi tanınmamış olmasından kaynaklandığı da düşünülebilir. Bu olaydan

⁹ Mâide, 5/72-73, 117; Âl-i İmrân, 3/51; Tevbe, 9/31; Zuhuf, 43/64.

¹⁰ Matta, 26:4; Abdurrahman Meydânî, Tarih Boyunca Yahudi Oyunları, çev. E. Güneç, s.40-41.

¹¹ İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelefi'l-Hadis, s.280; Ayrıca bkz. Sa'lebî, el-Arâis, s.229.

¹² Elmalılı, *Hak Dini*, VII/4949; Muhammed İzzet Derveze, *Tefsîru'l-Hadis*, X/176; ayrıca bkz.F. er-Râzî, *Tefsîr-i Kebir Maefâtihu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr., XXI/470.

¹³ 61.Saf/14; havarîleri öven ayetler için ayrıca bkz.3.Âl-i İmrân/52-53; 5.Mâide/111.

¹⁴ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, II/709; Hız.İsa yerine yanlışlıkla bir başkasının öldürüldüğü için ayrıca bkz. Muhammed Atâurrahîm, *jesus Prophet of Islam*, s.36

¹⁵ İncil-i Şerif ile Tefsiri, c.1, s.216; Matta, 21:10; Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, II/709; Muhammed Atâurrahîm, *jesus Prophet of Islam*, s.36.

sonra Yahudiler arasında Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğü yönünde şüpheli haberler yayılmıştır.

Kur'an Hz. İsa'nın öldürülmediğini ve çarmıha gerilmediğini, fakat Hz. İsa'nın öldürüldüğü ve çarmıha gerildiği yönündeki haberlerin dedi-kodu olduğunu haber vermiştir.¹⁶ Hz. İsa hakkındaki öldürme plânlarını öğrenerek Yahudilerden kaçtığı sıralarda, Yüce Allah, Yahudilerin Hz. İsa'yı öldürme girişiminde başarılı olamayacaklarını, onun eceli gelince, normal ölümle öleceğini ve ruhunu da yüksek derecelere ulaştıracağını haber vermiştir.¹⁷

Kur'an, Yahudilerin "biz İsa'yı öldürdük ve astık" iddialarını yalan-lıyor, Hz. Muhammed gibi Hz. İsa'nın da ölüm tehlikesini atlattığını,¹⁸ Hz. İsa'nın eceli gelince normal ölümle öldüğünü ve ruhunun yüksek derecelere ulaştığını iki ayrı ayette ayrıca belirtmektedir.¹⁹ Kur'an, Hz. Muhammed'den önce yaşayan tüm peygamberlerin öldüğünü, tüm in-sanların ölümlü olduğunu hiç kimseye ölümsüzlük verilmediğini kay-detmektedir.²⁰ Hz. İsa, Hz. Muhammed'den önce yaşayan bir insan ve bir peygamber olduğuna göre Hz. İsa ölmüştür.

Çağdaş yazarlarımızdan ve tefsircilerimizden birçoğu da Hz. İsa'nın normal ölümle öldüğünü ve ruhunun Allah'a yükseldiğini kaydetmekte-dirler.²¹

¹⁶ Ebû Mansûr Mâtûrîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Varak 131a-131b.

¹⁷ Âl-i İmrân, 3/55.

¹⁸ Enfâl, 8/30; Âl-i İmrân, 3/54.

¹⁹ Nisâ, 4/158; Mâide, 5/117.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/144; Enbiyâ, 21/34.

²¹ Onlara Göre Hz İsa Tanrının oğludur. Tanrının oğlu olması da beşeriyetten yani insan olmaktan çıkması anlamına gelir. Neticede bu düşünce Hz İsa tanrıdır tanrılar ölmez inancına kadar gider. Oysa İslam İnancına göre Hz İsa da diğer peygamberler gibi bir insandır. Ve her insanın ölümü tattığı gibi; o da vefat etmiştir. Ebu Mansur Mâtûrîdî'nin de işaret ettiği gibi, Kur'an, Hz. İsa'yı Allah zanneden veya Hz. İsa Allah'ın oğludur öl-meye ihtimali yoktur diyen Hristiyanları yalanlamaktadır Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Raşid Ef. Ktp. No: 47, Varak 67a-67b:

قال الشيخ رحمه الله في قوله اني متوفيك و رافعك الي قوله متوفيك يحتمل وفي الموت بما يقبض روحه كقوله لجميع البشر تكذيبا لمن ظن انه الله او ابنه لا يحتمل ان يموت ;

Hz. Peygamber'in ölümünden sonra, Hristiyan kültüründen İslâm'a geçen motiflerden biri de, Hz. İsa'nın ölmediği, göğe çıkarıldığı, kıyametten önce tekrar dünyaya gelip Şam'daki Ak Minare'den ineceği ve Hz. Muhammed'in ümmetinin imamına müezzinlik yapacağı şeklindeki temelsiz sözlerdir. Hristiyan mitolojisi bu şekilde İslâmlaştırılarak, Müslümanların inançları arasına sokulmuştur. Bazı Müslümanlar da Hz. İsa'nın müezzin konumuna düşmesinden hareketle, Hz. Muhammed'in yüceltilmesini zannederek bu anlatıyı benimsemişlerdir.²²

Kelâm ve tefsir bilgini Ebû Mansûr Mâtürîdî de Hz. İsa'nın öldüğü yönünde görüş bildirmiştir:

و يجوز أن يكون بعد وفات عيسى عليه السلام حين اختلفوا في مائة فممنهم من قال هو الله ومنهم من قال هو ابن الله فكفرت به هذه الطائفة و أمنت به طئفة أخرى فأيدنا الذين آمنوا علي عدوهم حين وقع لهم قتال فنصروا عليهم و ظفروا.

181

OMÜİFD

Hz. İsa'ya iman ve inkârın gerçekleşme tarihinin Hz. İsa öldükten sonra, onun “mahiyeti “ hakkında tartışmaların çıktığı sıralarda gerçekleşmesi de mümkündür. çünkü Hz. İsa'nın “mahiyeti” hakkında tartışma çıkaranlardan bir kısmı, ona Allah diyorlardı, bir kısmı da Allah'ın oğlu olduğunu savunuyorlardı. İşte bu grup Hz. İsa hakkında küfre düşmüştür. Diğer bir grup ise Hz. İsa'nın öğretilerine iman ettiler, biz de bu iman edenlerle, düşmanları arasında çıkan çatışmada iman edenleri destekledik de iman edenler düşmanlarına karşı zafer kazandılar.²³

Dikkat edilirse Hristiyan mitolojisiyle boş ve yozlaşmış inançların etkisinde kalmayan müfessirlerin ve yazarların Hz. İsa'nın öldüğünü

Mahmûd b.eş-Şerîf, *el-Edyân fi'l-Kurân*, s.209; el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, III/165, VII/64; XVII/30; Muhammed İzzet Derveze, *el-Kur'ân ve'l-Mübeşşirîn*, s.407; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, VIII/108; XI/216; Muhammed Tahir b.Âşûr, *Tefsîru Tahrîr ve't-Tenwîr*, III/258; Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, I/448-449; Kuşeyrî, *Lataifü'l-İşâret*, Varak: 52a, İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi Koleksiyonu, No:224 (Yazma): ورافعك عن نعوت البشرية و مطهرك مر ادانتك بالكلية أيضا bkz.Muhammed İzzet Tahtâvî, *en-Nasrâniyyetü ve'l-İslâm*, s.218

²² Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, s.53-54.

²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 592a, Raşid Ef. Ktp. No:47.

savunduğunu görüyoruz.

Brahmanizm, Budizm, Hinduizm gibi dinlerde ölüp dirildikten sonra canlı olarak bedeniyle birlikte göğe yükselme mitolojileri vardır.²⁴ Bir kişinin ölüp dirildikten sonra diri olarak bedeniyle birlikte göğe yükseldiğini, sonra kurtarıcı olarak tekrar dünyaya geleceğini iddia edenler mitolojik bir inanç taşıdıkları gibi, bir kişinin diri diri göğe yükseldiğini, sonra kurtarıcı olarak tekrar dünyaya geleceğini iddia edenler de yine aynı türden bir inanç taşımaktadırlar.Hz. İsa ile ilgili anlatılar da yukarıdaki mitoslarla benzerlik taşımakta ve sağlam bir temele dayanmamaktadır. Kur'an'ın verilerine göre Hz. İsa'nın öldüğü kesindir. Berzah ayetine göre ölenlerin ikinci kez dirilmesi de kıyametten önce olamayacaktır²⁵ öyleyse o, göğe çıkamamıştır. Ayrıca Hz. İsa'nın öldükten sonra dirildiği yönünde hiçbir İslâm eserinde kayıt yoktur. Sadece Hristiyanların bugünkü İncillerinde vardır. Kur'an'ın verileri Hz. İsa'nın göğe çıkmasına engel olduğuna göre, kıyametten önce Hz. İsa gökten inecek, Mehdi ile işbirliği kurup Deccal'i öldürecek²⁶ şeklindeki hadislerin uydurma olduğu yönünde kanaate varabiliriz.

İslâm hadis edebiyatında yer alan Mehdi ve Mesih Deccal inancının temelinde siyasal yalanların rolü vardır. Bununla ilgili birkaç örnek vereyim: Güya Hz. Peygamber Emevilerin yanına gelmiş, Mehdinin Emeviler arasından çıkacağını söylemiş, Emevilerin Mehdisinden övgüyle söz etmiştir.²⁷ Güya Hz. Peygamber Abbasilerin yanına gelmiş, Mehdinin Abbasiler arasından çıkacağını söylemiş, **Abbasilerin bayrağı gibi Mehdinin bayrağının da siyah olacağını söylemiş** Abbasilerin yanında Abbasi-

²⁴ Muhammed Vasfi, *el-Mesihu ve't-Teslis*, s.155-163; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir*, III/225-234; Muhammed İzzet Tahtâvî, *en-Nasrâniyyetü ve'l-İslâm*, s.56-57, 104, 106; Abdülkerim el-Hatip, *el-Mesih fi'l-Kur'ân*, s.195; Mahmûd b.eş-Şerîf, *el-Edyân fi'l-Kurân*, s.218.

²⁵ Mü'minun, 23/99-100

²⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Kavlü'l-Muhtasar*, s.18; Kurtubî, *et-Tezkire*, s.701-702.

²⁷ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *AÜİFD*, C.25, s.213-214; a.mlf., *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, s.286-287; Philip K.Hitti, *Tarihu'l-Arap*, s.352; Abdü'l-Mecid en-Neccar, *el-Mehdî b.Tumert*, s.240-241; Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti*, s.72; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabu'l-Agânî*, XVII/258-259; Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm*, s.177; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, III/238-239.

²⁷ İbrahim Sarıçam, *Emevî Hâşimî İlişkileri*, s.394.

lerin Mehdisini övmüş, Emevilerin Mehdisinin adam öldüreceğinden ve zina edeceğinden bahsetmiştir.²⁸ Yine Hz. Muhammed Emevilerin yanına gitmiş Abbasilerin siyah kıyafeti yerine cehennemde ateşten elbise giyeceklerini söylemiştir.²⁹ Dikkat edilirse uydurma hadislerde Emeviler ve Abbasiler siyasal yalan uydurma eylemine girişirken Hz. Muhammed'i çelişik sözler söyleyen kişi konumuna düşürmekten kaçınmamışlardır. Zamanla çeşitli hadis kaynaklarına geçen bu uydurma hadisler, Müslümanlar arasında Mehdi mitosunun yayılmasına yardım etmiştir. Mehdi ile ilgili anlatılarda bir yandan, Hz. İsa'nın gökten inip Mehdiyle işbirliği kurup Deccal'i öldüreceği anlatılırken³⁰ diğer yandan da Hz. İsa'dan başka Mehdi olmadığı söylenmektedir.³¹ Böylece Hz. Muhammed ne dediğini bilmeyen çelişkili sözler sahibi biri konumuna düşürülüyor. Her grup kendilerine göre Mehdi tanımlamış, bu Mehdilerin yaşları farklı, çıkacağı yerler farklı farklıdır. Bir bakıyorsunuz Mehdi Fâtımileştiriliyor,³² bir bakıyorsunuz Emevileştiriliyor,³³ bir bakıyorsunuz Abbasileştiriliyor.³⁴ Bütün bu bilgileri Hz. Muhammed'e mal etmenin Yüce Peygamber'in şahsiyetine bir saldırı olacağı kanaati hâsıl olmaktadır.

Hz. İsa'nın Emevilerin başşehri Şam'ın doğusundaki Ak Minare'ye ineceği yönündeki rivayet³⁵ de uydurmadır. Çünkü Hz. Peygamber'in sağlığında Ak Minare yoktu. Ak Minare'nin bulunduğu yerde Roma mabedi vardı. Bu mabet Hz. Peygamber'in vefatından üç yıl sonra camiye çevrildi, minareler ise Hz. Peygamber'in ölümünden 85 yıl sonra yapıldı.

²⁸ Kurtubî, *et-Tezkire*, 693-694, 702-703; es-Sülemî, *İkdü'd-Dürrer*, s.111.

²⁹ Nu'aym b.Hammad *el-Mervezi*, *Kitâbu'l-Fiten*, I/310, 313-314, 366; Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, s.170-173.

³⁰ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Kavli'l-Muhtasar*, s.18; Kurtubî, *et-Tezkire*, s.701-702.

³¹ İbn Mâce, Sünen, *Kitâbu'l-Fiten* 36, Bab:24, hn.4039, II/1341; Ali el -Kaarî, *Risâle-i Mehdi*, s.18; Kurtubî, *et-Tezkire*, s.701.

³² Ebû Davud, Sünen, *Kitâbu'l-Mehdi*, hn.:4284;İbn Mâce, Sünen, *Fiten*, Bab:34, hn.: 4086, 2/1368; Süyûtî, *Urfü'l-Verdî*, Varak:12a ; Sefârinî, *Ahoâlü Yeomi'l-Kiyâmeti*, s.17.

³³ Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm*, s.177; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, III/238-239.

³⁴ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Ramuz el-Ehadîs*, Trc. Abdülaziz Bekkine, I/236, hn.:20; Süyûtî, *Urfü'l-Verdî*, Varak:12a;İbn Hacer el-Heytemî, *el-Kavli'l-Muhtasar*, s.16.

³⁵ Müslim, *Fiten*, Bab: 20, hn.: 110/2937; Ebû Dâvud, *Melâhim*, Bab:14, hn.4321 IV/117.

İslâm'da ilk minare ise Hz. Peygamber'in ölümünden 47 yıl sonra yapılan Kahire'deki Amr b. Âs Camii'nin minaresidir.³⁶ Hz. Peygamber'in Emevî Mescidi'nden ve Ak Minaresinden söz etmesinin tarihi bilgilere ters düş-
tüğüne göre, Hz. İsa'yı Emevî Mescidi'nin Ak Minaresine indirenlerin
hangi tarihte bu tür rivayetleri uydurdıkları, bu tür rivayetleri dinleyen-
lerin zamanında minare mevcut olduğu için minare hakkında soru sor-
madıkları daha rahat anlaşılabilir.

İslâm hadis edebiyatına sızmış olan Deccal inancının da Kur'an'la
bağlantısı olmadığı gibi, Kur'an'ın getirdiği tevhid inancını itibarsızlaş-
tırmaya yönelik tarafları da vardır.

Ahmed b.Hanbel'in (v.241/855) Müsned isimli eserindeki Deccal ha-
disine göre, Deccal Allah'lık iddiasında bulunacak,³⁷ Allah'lığına inan-
dırmak için ölüleri diriltme mucizesi gösterecek, bazı kişilerin babasını,
kardeşlerini, develerini diriltecek. Bu yolla da bazı kişiler Deccal'e iman
edecekler.³⁸

Şimdi baştan aşağı şirk kokan bu mitolojik rivayetin eleştirisine geç-
lim: Yüce Allah bir taraftan kendisine ortak koşmayı ve şirki önlemek için
peygamberler gönderecek, diğer taraftan şirkin yaygınlaşmasını sağla-
mak için mucizelerle desteklenmiş Deccal'i mi gönderecek? Yüce Allah
bu tür saçmalıklar yapar mı? Yüce Allah sevgili peygamberi Hz. Mu-
hammed'e bile vermediği mucizeyi Deccal'e mi verecek? Konuyu biraz
daha açacak olursak:

Bir gün müşrikler toplanarak Hz. Muhammed'in yanına gelirler ve
derler ki: Ey Muhammed! Aslında biz sana iman edeceğiz, fakat senin
peygamber olup olmadığından şüphe ediyoruz, eğer mucize göstererek

36 *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, I/217; Philip K.Hitti, *Tarihu'l-Arap*, s.329-330; Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI/108-109; Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri*, III/559; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I/583; ayrıca bkz.Azîmâbâdî, 'Aonü'l-Ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd, XI/448;Tâhiru'l-Mevlevî Olgun, *Müslümanlıkta İbâdet Tarihi*, s.63; Semavi Eyice, "Amr b.Âs Camii", *DİA*, III/81-82;Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI/10

37 Ahmed b. Hanbel, Müsned, V/ 221-222.

38 Ahmed b. Hanbel, Müsned, III/367-368, VI/455-456; Müslim, Fiten, Bab: 20, hn.: 110- (2937), IV/2250, a.e., Fiten, Bab: 21, hn.: 112/2938; ; Süyûtî, *Nüzû lü İsâ*, s.76.

bizim şüphemizi giderirsen, sana iman edeceğiz derler. Müşriklerin istediği mucizeler şunlardır: Gözümüzün önünde göğe çık, gökten bir kitap indir veya gökten başımıza taş yağdır, melekleri gözümüzün önüne getir veya yerden su fıskirt veya altından bir evin olsun. Müşriklerin bu ve benzeri istekleri karşısında inen ayete göre, ey Muhammed onlara de ki, ben peygamber olan bir insandan başka birimiyim ki bunları yapayım.³⁹ “Allah’ın “başlarına gökten taş yağdırmasını, elem verici azap getirmesini”⁴⁰ teklif ediyorlardı. Hz.Peygamber inkârcıların istedikleri doğrultudaki mucizeleri gerçekleştirilememiş,⁴¹ mucizenin Allah’ın isteğine bağlı olduğunu, kendi adına mucize göstermek gücünde olmadığına dair vahyi⁴² bildirmiştir. *Dikkat edilirse Yüce Allah, Hz. Muhammed’e bile vermediği mucizeyi, uydurma hadise göre kendisine ortak koşan Deccal’e vererek Deccal’i ilahlık konumuna yükseltiyor.*

Hz. Muhammed’den üç asır sonra yazılmış, bazı hadis kitaplarına bakıyoruz onlar da Deccal’in ilahlığına destek veriyorlar ve Allah’la Deccal’i karşılaştırıyorlar ve neticede şu kanaate varıyorlar: Allah’la Deccal arasında tek göz farkı vardır. Yüce Allah’ın iki gözü sağlam, Deccal’in ise bir gözü sağlam⁴³ diyor. Ahmed b. Hanbel’ininki gibi bu rivayetler de mitolojik unsurları yansıttığı gibi, İslâm inancıyla uyuşmayan tehlikeli bir sapmayı ifade etmektedir. Çünkü bu rivayetler “Gözler Yüce Allah’ı idrak edemez... Yüce Allah’ın benzeri hiçbir şey yoktur.” (En’âm, 6/103; Şûrâ, 42/11.) ayetlerine aykırıdır.

Yine bazı hadis kaynakları incelendiğinde, Deccal ve Hz. İsa, imanın kabul olmayacağı tarihte çıkıyor,⁴⁴ buna rağmen Hz. İsa, insanları İslâm dinine davet ediyor. İman kabul olmayacaksa Hz. İsa’nın İslâm’a davet

³⁹ İsrâ, 17/90-93; Enfâl, 8./32.

⁴⁰ 8.Enfâl/32.

⁴¹ 8.Enfâl/33; 10.Yûnus/20; 13.Ra’d/7; ayrıca bkz.Derveze, Kur’an’a Göre Hz.Muhammed’in Hayatı, çev.M. Yolcu, I/381, II/263, 270, 274.

⁴² 6.En’âm/7, 109, 111; 3.Âl-i İmrân/184.

⁴³ Buhârî, Fiten, Bab:26, VIII/103; Buhârî, Kitâbu Bedi’l-Halk, Bab:62, IV/141; Müslim, I/155, İman, Bab:75, hn.274 ; IV/2247, Fiten, Bab:20, hn.100-(169).

⁴⁴ Müslim, Kitâbu’l-üman, Bab:72, hn.:249-(158); Müslim, Fiten, Bab: 20, hn.: 110-(2937), IV/2250; Ali el-Kârî, *Risâle-i Mehdi*, s.24.

etmesinin⁴⁵ ne anlamı kalır? Başka kaynaklarda da Hz. İsa'nın ikinci gelişinden sonra, kuyunun su ile dolduğu gibi yeryüzünün İslâm'la dolacağından söz ediliyor.⁴⁶ Bu tür çelişik ifadeleri Hz. Muhammed'e yüklemek teolojik açıdan büyük sorunlar içermektedir. Müslim'de Deccal Medine'ye giremez denmiş⁴⁷ ve Medine'deki İbn Sayyad adındaki bir kişinin Deccalından şüphelenilmiştir.⁴⁸ En güvenilir hadis kitabı diye tanıtılan kitaplarda böylesi tutarsızlıklara yer verilirse, diğer hadis kitaplarında Deccalin eşiğinin kulağının gölgesinde 70 bin kişi barınacak⁴⁹ şeklinde ifadelerin geçmesi normal olur.

Sonuç

Kur'an'ın verilerinden "Hz. İsa ölmüştür, kıyametten önce dirilmeyecektir." sonucunu çıkartabiliriz.

186 Makalede örnek verdiğimiz kişilerin ölümü teveffi kelimesiyle anlatılıyor, kimse onların eceliyle öldüğüne karşı çıkmıyor. Sıra Hz. İsa'ya gelince onun ölümü de Kur'anda "teveffi" kelimesiyle anlatılıyor, fakat her nedense bu kelimeye ölmedi, bedeniyle göğe yükseldi, anlamı veriliyor. Kur'an'ın diğer ayetleri H z. İsa'nın öldüğüne şahitlik ederken bu kelimenin anlamını tek kişi lehine değiştirmenin arka planında iyi niyetin ve sağlam bir zihniyetin yattığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Aksine, Hz. İsa ile ilgili teveffi kelimesi, Hz. İsa'yı tanrı ya da tanrının oğlu zannedip, onun ölümüne ihtimal vermeyenlere reaksiyon olarak onun eceliyle öleceğine vurgu yapan bir kelimedir.

Kur'an'a göre Hz. İsa'nın yeri bellidir. O, normal ölümle ölmüş ve ruhu da Allah'a yüklenmiştir. Yine Hz. İsa'nın mitolojik anlamda kutsal donanımlı Mehdi ve Deccalle de ilgisi yoktur.

⁴⁵ Kurtubî, *et-Tezkire*, 762.

⁴⁶ Abdurrezzak es-San'anî, *el-Musannef*, XI/401, hn.20844.

⁴⁷ Buhâri, Fiten, Bâbu la Yedhulü'd-Deccâlü el-Medînete, IX/60-61; Müslim, Fiten, Bab: 21, hn.:112 2938; Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, VI/240.

⁴⁸ Müslim, Fiten, Bab: 19, hn.: 85-(2924) ve hn.: 95-(2930), IV/2244.

⁴⁹ *Âhir Zaman, Deccal ve Ye'cûc Me'cûc Hakkında Bir Risâle*, vr. 205a.

Hadis kültürüne gelince, uydurma hadisler Kur’an’ın verilerinin önüne geçirilmiş ve Kur’an’ın bu tür hadislerle uyarlanması için zorlama yorumlar yapılmıştır. Fakat bu tür hadisler hem kendi içinde tutarlı olmadığı gibi, hem Kur’an’la hem de tarihi verilerle uyum sağlayamamıştır.

Kur’an’ın Hz. İsa’nın doğduğunu, peygamberlik yaptığını ve çarmıha gerilme yoluyla değil de eceliyle öldüğünü yazmasına rağmen, onun Mehdi ve Deccal gibi kutsallık süsü verilen hayal ürünü varlıklarla ilişkilendirilmesi, Kur’an dışı kültürlerin Kur’an’ın önüne geçirilmesiyle oluşmuştur. Mehdi ve Deccal kültürü Kur’an öncesinde vardı. Bu kültürler, daha çok insanlar üzerinde siyasal arka planlı etkiler oluşturabilmek için yayılmış yalanlardır.

Siyasal baskıyı devam ettirmek isteyenlerin bu tür yalanlara gereksinimleri düşünülebilir. Fakat bu tür yalanların baştan aşağı dürüstlüğü öğütleyen Kur’an’la uzlaştırılmasının pek de doğru olmayacağı kanaatine varılmıştır.

Tüm bu anlattıklarımızdan hareketle şunu söyleyebiliriz: Hz. İsa diğer peygamberler gibi bir beşerdir, yaşamış ve ölmüştür. Mehdi ve Deccal rivayetleri sağlam dayanaktan yoksundur. Mehdi ve Deccalin Hz. İsa ile ilişkilendirilmesi ise Kur’an’ın verilerine ters düşmektedir.

Kaynakça

Abdurrezzak es-San’anî (v.211/827), Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hemmam es-San’anî, *el-Musannef* (Tahkik ve tahrîc:Habîburrahman el-A’zamî), XI, Beyrut 1972.

Âhir Zamanda Mehdi, Deccal, Ye’cûc-Me’cûc Zuhuru Hakkında Risale, s.89b, Süleymaniye Ktp., Zühdi Bey Bölümü, No:96/2, Konu:297.4=94.35 (Yazma).

Ahmed Emin(v.1374/1954), *Duha'l-İslâm*, III, 10.baskı, Mısır 1936.

Ahmet b.Hanbel, *el-Müsne'd*, I-IV, Çağrı Yayınları,İstanbul 1982.

Ahmet b.Hanbel, *el-Müsne'd*, I-IV, Çağrı Yayınları,İstanbul 1982.

Ali el-Kârî, *Risâle-i Mehdi*, Yrsz. ts.

Arslan, Ali, *Büyük Kur’ân Tefsiri (Hülâsatü't-Tefâsir)*, III,İstanbul ts.

- Atâurrahîm, Muhammed, *jesus Prophet of Islam*, England 1977.
- Ateş, Prof.Dr.Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, I-II, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul 1995.
- Ateş, Prof.Dr.Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, I-II, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul 1995.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak (v.1911), *'Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* (Nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), I-XIV, 2.baskı, Medine 1969.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmâil (v.256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Mısır 1296.
- Cihan, Prof.Dr.Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, 2.baskı, Samsun 1997.
- Derveze, Muhammedİzzet (v.1984), *et-Tefsîru'l-Hadis*, I-XII, Dımaşk 1961-1963.
- Derveze, Muhammedİzzet, *el-Kur'ân ve'l-Mübeşşirûn*, 3.baskı, Beyrut 1979.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî(v.275/888), *es-Sünen*, I-IV, Beyrut ts.
- Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (v.356/967), *Kitabu'l-Agânî*, Tahkik: Abdü's-Settar Ahmed Ferrac, XVII, Beyrut 1959. Elmalılı M.Hamdi Yazır(v.1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul 1979.
- 188 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine", *AÜİFD*, c.25, s.213-214.
- OMÜİFD Eyice, Prof.Dr.Semavi, "Amr b.Âs Camii", *DİA*, III/81-82, İstanbul 1991.
- Fahrudîn er-Râzî (v.606/1209), *Tefsîr-i Kebir*, trc. Prof.Dr.Suat Yıldırım, Prof. Dr.Lütfullah Cebeci, Doç.Dr.Sadık Kılıç, Öğretim Görevlisi: C.Sadık Doğru, I-XXIII, 1.baskı, Ankara 1989.
- Fiğlalı, Prof. Dr.Ethem Rûhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 3.baskı, Selçuk Yayınları, Ankara 1986. Gümüştanevî, Ahmed Ziyâüddîn (v.1311/1893), *Ramuz el-Ehadîs*, trc. Abdülaziz Bekkine, I-II, İstanbul 1982.
- Hatip, Abdülkerim, *el-Mesîh fi'l-Kur'ân ve't-Teorât ve'l-İncil*, 2.baskı, Beyrut 1976.
- Hitti, Prof.Dr. Philip K.(v.1978), *Tarihu'l-Arap*, 9.baskı, Beyrut 1994.
- İbn Aşûr, Muhammed Tahir(v.1393/1973), *Tefsîru Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Tunus 1984.
- İbn Hacer, Ahmed Şihâbuddîn b.Hacer el-Heytemî(v.974/1567), *el-Kavlü'l-Muhtasar fi Alâmâtî'l-Mehdî'l-Muntazar*(Tahkik:Mustafa Âşûr), Riyad ts.
- İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1981
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b.Yezîd el-Kazvinî(v.275/888), *Sünen*, I-II, Fuad Abdalbâki neşri, Mısır 1952-53
- İbn Sa'd (v.231/845), *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1960.
- İncil-i Şerif ile Tefsiri, I, Osmanlıca Matbu ts. Raşid Ef. Ktp. No: 19628.
- Konyalı Mehmet Vehbi (v.1949), *Hülâsatü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, II, 4.baskı, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1967..
- Kurtubî, *et-Tezkire fi Ahvâlî'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhira*, 1.baskı, Beyrut 1985

- Kuşeyrî, *Lataifü'l-İşâret*, Varak: 52a, İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi Koleksiyonu, No:224 (Yazma)
- Mahmûd b.eş-Şerîf (Dr.), *el-Edyân fi'l-Kurân*, 5.baskı, Riyad 1984.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne (Te'vîlatu'l-Kur'an)*, yazma, Raşid Ef. Ktp. No: 47.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne (Te'vîlatu'l-Kur'an)*, yazma, Raşid Ef. Ktp. No: 47.
- Merâgî, Ahmed Mustafa(v.1371/1952), *Tefsîru'l-Merâgî*, I-XXX,, 1.baskı, Mısır 1946.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Nu'aym b.Hammad (v.288/901), *Kitâbu'l-Fiten* (Tahkik: Semir b.Emin ez-Züheyri), I-II, 1.baskı, Kahire 1991.
- Meydânî, Prof.Abdurrahman, *Tarih Boyunca Yahûdi Oyunları* (Mekâyid Yahûdiyye Abra't-Târih), çev.Enver Güneç, Şule Yayınları, İstanbul 1993.
- Muhammed Vasfi (Dr.), *el-Mesîhu ve't-Teslîs*, 1.baskı, Mısır 1937.
- Neccar, Dr.Abdül'l-Mecid, *el-Mehdi b.Tumert*, 1.baskı, Mısır 1983.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb(v.279/892), *Sünenü Nesâî*, I-VIII, Mısır 1930.
- Reşid Rızâ, Muhammed(v.1354/1935), *Mecelletü'l-Menar*, I-XXVIII, Mısır 1912-1928.
- Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetü fi'l-İslâm münzü Akdemü'l-Uşûr hatta'l-Yevm*, 1.baskı, Mısır 1953.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac(v.261/875), *Sahîhu Müslim*, I-VI+I, Beyrut 1955.
- Sarıçam, Doç.Dr.İbrahim, *Emevî Hâşimî İlişkileri*, TDVY, Ankara 1997.
- Sefârîni, Muhammed (v.1188/1774), *Ahvâlü Yeomi'l-Kıyâmeti ve Alâmetiha'l-Kübrâ*, 2.baskı, Beyrut 1986 Tâhiru'l-Mevlevî Olgun, *Müslümanlıkta İbâdet Tarihi*(Nşr. Abdullah Işıklar), 2.baskı, Bilmen Basımevi, İstanbul 1963
- Sülemî, Yusûf b. Yahyâ b. Ali b. Abdilazîz el-Makdisî, (v.685/1286), *İkdü'd-Dürer fi Ahbâri'l-Muntazar*, Tahkik: Dr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 1.baskı, Kâhire 1979.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr(v.911/1505), *Urfü'l-Verdî fi Ahbâri'l-Mehdî*(yazma), Raşid Efendi Ktp. No:975/1..
- Tahtâvî, Muhammed İzzet, *en-Nasrâniyyetü ve'l-İslâm*, 2.baskı, Nşr. Mektebetü'n-Nûr, Mısır 1987.
- Tantâvî Cevherî (v.1940), *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân-i Kerîm*, I-XXVI, 2.baskı, Mısır 1350h..
- Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b.İsâ b. Sevra(v.279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, İstanbul 1981
- Vloten, Gerlof Van (v.1903), *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar* (Recherches Sur La Domination Arabe Le Chiitisme et

Les Croyances Messianiques Sous Le Khalifat des Omayades), çev. Mehmed Said Hatibođlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986.
Yâzıcđ, Prof.Dr. Tâlib, “Emeviyye Camii”, *DİA*, XI/108, İstanbul 1995.
Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b.Ahmed Abdillatîf (v.893/1488), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Mütercim ve şârihi:Kamil Miras), I-XII, 8.baskı, DİBY, Ankara 1986.

